

протоієрей Олександр ФЕДЧУК
(Луцьк)

ДУХОВНЕ ЖИТТЯ У ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКОМУ ПОВІТІ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Згідно інформації, розміщеній у збірці «900-ліття Православ'я на Волині», що вийшла у Житомирі у 1892 році, у Володимир-Волинському повіті на той час знаходилося 122 діючі парафії. Уже 127 приходів у повіті числилося у 1914 році – за цей проміжок часу тут з'явилися парафії в Олексіївці, Бережцях, Пузові, Старогорохові (Скобелці). Чимало парафій в останні роки ХІХ століття – на початку ХХ століття спромоглися побудувати новий храм – у Біскупичах, Бобичах, Бодячеві, Вербі, Ворончині, Гнойно, Дружкополі, Дубечно, Озерцях, Завидові, Ізові, Конюхах, Коритниці, Куснищі, Мосурі, Орищі, Ощеві, Пульмо, Рачині, Цегові, Шельвові. Нові храми з'являлися і у приписних селах (наприклад в Осмиговичах), а загалом у повіті було декілька десятків приписних церков.

Великою подією загальноєпархіального масштабу стало відновлення протягом 1896-1900 років древнього кафедрального Успенського собору у Володимирі-Волинському. Після його освячення бувший соборний Миколаївський храм став приписним до Успенського собору.

Варто зауважити, що у повіті діяло декілька монастирів: чоловічий першокласний Володимир-Волинський Різдва Христового (в означений період тут подвизалося 36 ченців), чоловічий третьокласний Різдвогородичний Загорівський (24 ченці), а також жіночий другокласний Зимненський Святогірський Успенський (16 черниць та 108 послушниць).

Не можна забувати про те, що Володимир-Волинський повіт у Російській імперії об'єднував ряд сучасних районів Волинської області – Володимир-Волинський, Іваничівський, Любомльський, Шацький, Локачинський, частину Горохівського.

Весь цей регіон перебував під духовною опікою вікарія Волинської єпархії єпископа Володимир-Волинського. Цю посаду, що з'явилася у 1891 році, до Першої світової війни почергово займали такі єпископи: Паїсій (Виноградов), Арсеній (Тимофєєв), Михей (Алексєєв) та Фадей (Успенський). Володимир-Волинський єпископ зазвичай інспектував місцеві парафії, освячував новозбудовані храми, брав участь в інших церковних та громадських заходах, що відбувалися як у Володимир-Волинському, так і в сусідніх повітах.

Архієрейське життя було досить насиченим. Так, наприклад, 4-5 червня 1912 року єпископ Фадей особисто екзаменував учениць другого класу Зимненської жіночої двокласної церковноприходської школи, а 6 червня він уже приймав екзамени у випускників двокласної школи в Охлопові. При цьому архієрей не тільки взяв участь в іспитах, але й оглянув побут дітей. Залишок цього дня та 7 червня владика провів в об'їзді парафій повіту, відвідавши Милятин, Грушів, Іваничі, Самоволю, Мишів, Бужковичі, Біскупичі.

Подібні короткі візитації парафій відбувалися декілька разів на рік. Потреба в цьому була неабияка, зважаючи на те, що на більшість приходів повіту архієреї не приїздили по 15-20 років. Звісно, логістика на Волині на початку ХХ століття бажала кращого, тому архієреї, за усталеною традицією, прагнули скласти свій маршрут так, щоб за один виїзд відвідати якомога більшу кількість населених пунктів.

23-24 вересня 1910 року єпископ Фадей відвідав північні приходи Володимир-Волинського повіту: Глухи, Яревище, Кримно, Любохині, Гути, Нудижі, Головно, Куснище, Дубечно, Любомль, Рівне. Деякі із цих малодоступних парафій, куди приходилося добиратися через суцільні болота, архієреї не візитували понад півстоліття. У Яревищі народ для зустрічі єпископа не зібрався. Тут біля церкви знаходився тільки будинок священика, а ось до школи отцю настоятелю було добиратися вкрай важко – переїхати річку не можна, бо мосту нема; залишилися тільки стовпи від старого мосту, по яких люди й перебиралися за допомогою жердини, часто падаючи у воду. Такі умови життя у глухих селах накладали свій нелегкий відбиток на місцевих мешканців. Недарма під час однієї зі своїх поїздок (а таких глухих закутків у краї було чимало) єпископ Фадей зауважив, що «народ тут якийсь здичавілий на вигляд». Однак і в

таких місцях владика іноді зустрічав теплий і щирий прийом. Сповна любов пастви він відчув у Любохинах, де, незважаючи на пізній час, біля кожної хати стояв хліб-сіль.

24 листопада 1910 року (усі дати вказано за старим стилем), у день пам'яті святої великомучениці Катерини, єпископ Володимир-Волинський очолив Божественну літургію у Зимненському монастирі, де того дня зібралось чимало представників інтелігенції із повітового центру, яким не завадила прибути сюди погана дорога та холоднеча. Після молитви архієрей відвідав дівочу школу, а ввечері разом із єпархіальним наглядачем, через Порицьк, кіньми поїхав в Охлопівську двокласну школу.

Виїхавши із Володимир-Волинського 24 вересня 1911 року, єпископ Фадей уже ввечері у Любомлі очолив всенічну, а вранці наступного дня – Літургію. Затим він відвідав Пузів, Мосур, Вишнів, Штунь (відслужено Літургію), Радехів, Полапи, Забужжя, Бережці. Дорогою у Ковелі єпископ заїхав у чоловічу та жіночу гімназії, а також у міське училище. У селі Римачі архієрей оглянув школу. Тут він зауважив, що хоча вона й церковна, але вчать у ній майже одні католики.

Наприкінці жовтня того ж року єпископ Фадей (Успенський) відвідав Новосілки, Хворостів, Овлочим, Туричани, Перевали, Сомин, Орань, Воцатин, Бортнів, Поромів, Михалля, Ізов. В окремих населених пунктах єпископ відвідував ще й школу. Народ зустрічав архієрея по-різному: у тих селах, куди вдавалося добратися пізно ввечері, людей було мало; вранці селяни теж були зайняті господарством, однак якась частина місцевих мешканців зі священником фактично завжди зустрічала владика.

Декілька разів на рік єпископ відвідував містечко Маціїв Ковельського повіту, де знаходилося Милецьке духовне училище. Початкову духовну освіту діти священно-церковнослужителів Володимир-Волинського, Ковельського та Луцького повітів здобували саме тут. Владика бував на уроках в училищі, очолював тут престольне свято.

Втім, у силу уже зазначених обставин, архієреї вкрай рідко бували на звичайних парафіях, а священники, поставлені у важкі соціально-економічні умови, не завжди могли повести паству за собою і змусити простих селян забути про земні турботи та прагнути вічного. У багатьох сім'ях духовенства відчували неабияку матеріальну скруту, тоді як інші священнослужителі мали краще забезпечення. Це зумовлювалося, зокрема, нерівномірністю у різних приходах притчових земельних наділів як у кількісному, так і в якісному відношенні. Крім того, не при усіх парафіях існували школи, що позбавляло священника додаткової платні за завідування такою парафіальною школою та викладання у ній Закону Божого. У малолюдних та малоземельних парафіях священники ледь зводили кінці з кінцями, а в окремих випадках, особливо ті, хто навчав своїх дітей в училищах, за словами одного із благочинних, буквально злидарювали.

Так уже вийшло, що саме фінансові непорозуміння стали основною причиною відсутності повної довіри до священника на парафії. При цьому, настоятелі приходів ставали заручниками ситуації, адже відрахування на єпархіальні потреби постійно збільшувалися і духовенство мусило знаходити гроші на покриття обов'язкових внесків. Парафіяни ж бачили, що гроші, які вони жертвували безпосередньо на храм, ішли на чужі їм єпархіальні потреби, тому стали жертвувати менше грошей у порівнянні з минулими роками. У своєму звіті за 1909 рік це підтверджував і благочинний Володимир-Волинського міського округу: «За наполяганням пастирів прихожани не мало жертвують на ремонт чи спорудження храмів; щорічно перед великопісною сповіддю встановлюється визначений для кожного домовласника обов'язковий грошовий внесок на користь своєї церкви, який і служить головним джерелом для її утримання. Втім, із недавнього часу, коли парафіяни дізналися, що їх грошові пожертви на свій храм рясно йдуть на потреби єпархії, неохоче жертвують тепер у церкву, вступають у сперечання із причтами і духовенству вкрай важко переконувати прихожан у необхідності надавати за рахунок церков допомогу для задоволення потреб єпархії».

У зв'язку із цим священник мусив, шукаючи кошти, наприклад, під час сповіді обкладати кожного сповідника податком, який мав форму добровільної пожертви, а по суті своїй – вимушеної. Усе це приводило до того, що священнослужителів часто вважали співучасниками розтрат церковних грошей.

Можливо, саме тому благочинний 6-го округу повіту у серцях писав про підлеглих священників, що «повагою користуються, звісно, усі, але довірою лише деякі». «Для того, щоб за-

служити довіру нашого мужика, – переконував благочинний, – необхідно зректися доходів». Саме цей священик вимальював не надто гарний портрет пересічного волинянина: «Ставляться прихожани до своїх пастирів із виду шанобливо, але... камінь завжди у нього під полюю... Такий уже історично складений характер волинського мужика».

Треба визнати, що до своїх та чужих священиків більшість парафіян справді ставилися з повагою; при зустрічі підходили до благословення чи знімали шапку. При цьому один із місцевих благочинних знову ж таки зауважував, що якби священикам не приходилося брати платню за треби, що було головним джерелом будь-яких нарікань на духовенство, то відносини між пастирями та паствою були б не тільки зовні шанобливими. але й у душі пастви не залишилося б жодного місця для критики священиків.

Інший благочинний теж відзначав, що в цілому народ доброзичливий до священства, але це, як і в інших місцях, не розповсюджувалося на економічну сферу.

Звісно, що рахувати копіюку люди мусили не від хорошого життя, причому на початку ХХ століття народ ще більше обіднів. На багатьох парафіях знайшлися агітатори, котрі радили не платити духовенству за треби, або платити менше, як раніше. Бували випадки, коли парафіяни відкладали винагорода за треби на такий тривалий термін, що потім про це усі забували. Натомість, у середовищі духовенства вважали, що для покращення побуту священно-церковнослужителів винагорода за виконання треб має бути врегульована. Ще одним із варіантів для виправлення свого матеріального становища священики бачили у збільшенні урядом зарплати пастирям, тим більше, що плата за треби принижувала гідність священика.

Один із місцевих благочинних пояснював, хто, зазвичай, підбурював людей: поляки, євреї та заробітчани, які повернулися з-за кордону. Розповсюджували чутки про безкоштовну передачу людям церковної землі, що породжувало у людей бажання збагатитися на дурняк. Інший благочинний ще два роки раніше писав, що «таке ставлення прихожан до своїх причтів отримало початок з часу так званого визвольного руху, і частково завдячуючи жидівській пресі, спрямованій проти духовенства, яку читає народ».

Багато священнослужителів повіту вважали, що самостійно обробляти земельні наділи, призначені для прокормлення притчу, стало не вигідно, тому свої поля здавали в оренду. Причиною цього було те, що з кожним роком ставало важче знайти слуг, а наймати робітників поденно було не вигідно. Колишня практика гуртової допомоги парафіян («толоки») за пригощання від священика теж відійшла у минуле, адже духовенство не бажало відчувати докори за сплювання народу з корисних мотивів, тай таке пригощання іноді обходилося дорожче за найм. До того ж в окремих місцях, як писав благочинний 6-го округу Володимир-Волинського повіту, селяни навіть за хорошу платню відмовлялися допомагати священику у польових роботах. А ось благочинний 4-го округу зазначав, що деколи парафіяни допомагають духовенству роботою у полі, однак за це священики таких парафій майже задарма виконують різні їх треби.

Ще одну причину відмови священиків від обробітку землі озвучив благочинний 5-го округу: «Ведення польового господарства – малоприбуткове, бо духовенству приходиться пристосовуватися до примітивного господарства селян, а якщо поведеш господарство по-своєму, та ще й із покращеним насінням, то і знесуть, і потравлять потім, так що даремно будуть затрачені і гроші, і труд».

Треба зауважити й те, що церковна земля часто була неродючою та розкиданою у різних місцях.

У 1909 році благочинний 1-го округу писав, що «найраціональнішим заходом для покращення побуту духовенства було б врегулювання користування церковними земельними наділами». «Нічия земельна власність не страждає так від згубної посмужності та хижацтва селян, – вважав благочинний, – як земельні наділи духовенства».

Проте, не зважаючи на усі подібні труднощі, священнослужителі старалися проводити своє високе служіння ревно і побожно. У звіті за 1911 рік благочинний 1-го округу Володимир-Волинського повіту писав, що «серед місцевого духовенства є люди, які виділяються і розумовими, і моральними якостями». А ось у звіті за 1909 рік цей самий благочинний уточнював, кого ж зі священиків округу можна відзначити: повітового наглядача церковно-приходських шкіл Феодосія Кваснецького, видатного проповідника Василя Гуцевича, окружного місіонера Іоан-

на Коровицького, високоморальних пастирів Матфея Квасницького, Амвросія Тишкевича та Олександра Краєвського.

Зрозуміло, що виділити можна було не всіх священнослужителів, однак благочинний 6-го округу слушно вказував, що «усі трудяться, скільки можуть».

Розуміючи необхідність постійного самовдосконалення, священники Володимир-Волинського повіту, за можливості, виписували богословські книги та церковні журнали. Це допомагало якісно готуватися до проповідей, причому деякі священники склали свої повчання, а інші використовували друковані матеріали.

Як достатньо замкнутий клас суспільства, священнослужителі прагнули підтримувати один одного. Характерним прикладом священницької солідарності у повіті було прощання зі спочилими пастирями. 19 червня 1912 року, наприклад, помер благочинний 1-го округу отець Микола Новоселецький, котрий служив у с. Могильно. На погребіння благочинного зібралось 14 священників та 9 дияконів. Десятеро священників відспівували спочилого 15 серпня того ж року заштатного протоієрея Олександра Рафальського, котрий раніше служив у с. Осмигівичі.

Варто зауважити, що поховання цих священників пройшло за великого скупчення народу, що черговий раз свідчить про те, що згадані економічні непорозуміння не похитнули шанобливе ставлення віруючих до духовенства. Під час прощання зі священником Миколою Новоселецьким люди вистелили дорогу до кладовища гілками сосни. Віддати шану спочилому прийшли й місцеві іновірці.

З найкращого боку показали себе мешканці села Печихвости 3-го благочинницького округу Володимир-Волинського повіту під час відспівування учительки місцевої школи у серпні 1912 року. На заклик місцевого священника парафіяни купили хорошу труну, поставили кам'яний пам'ятник на могилі, влаштували поминки. Відспівували покійну шість священнослужителів. Цікаво, що єпископ Володимир-Волинський Фадей відвідував цю учительку у Печихвостах під час її хвороби, а також переписувався із нею.

Не менш зворушливо відбулися проводи на спокій у Почаївській Свято-Духів скит заштатного протоієрея с. Біскупичі 2-го округу Віктора Шумського. Благочинний запросив отця Віктора до себе у Затурці, куди також приїхали геть усі округні священники та деякі диякони, а також ряд священників із інших благочинь. Після урочистої Божественної літургії священнослужителі зібралися вдома у благочинного, де за скромною трапезою згадували про тривалу службу отця Віктора, який понад 40 років прослужив на бідній парафії, де влаштував прекрасні кам'яні храми, хорошу школу. Через декілька днів прощання із пастирем відбулося під час вечірні у самих Біскупичах. Недивно, що храм наповнився плачем парафіян, які щиро любили свого священника. На пам'ять йому було вручено від приходу дві ікони.

Оцінюючи моральний стан пастви, благочинний міського округу Володимир-Волинського повіту, наприклад, вважав, що в цілому простий народ благочестивий. У найбільші свята люди масово відвідували храми, а ось у звичайні недільні дні парафіян бувало значно менше, хоча священники й посилено проповідували з цього приводу. Свою відсутність у храмах люди пояснювали своєю зайнятістю у домашньому господарстві, поганою погодою, станом здоров'я – тобто причини знаходилися самі буденні. Деякі нарікання благочинного викликала практика говіння віруючих, однак у набожності народу він був переконаний, бо в усіх випадках життя вони прибігали до молитов Церкви, замовляючи молебні, панахиди, сорокоусти. Мешканці повіту освячували свої будинки, ходили на богомілья до святих місць і при усій своїй бідності давали милостиню – не грішми, а хлібом. Іноді селяни влаштовували обіди для злиденних, на які запрошували й священника. Якщо він не проживав тут, то такий момент використовували для освячення дворів через молитву та кроплення святою водою.

Погоджувався зі своїм співбратом і благочинний 3-го округу повіту, який теж зауважував, що більшість парафіян «радує пастиря своїм релігійно-моральним настроєм». Майже усі поголовно акуратно виконували християнський обов'язок Сповіді та Причастя, дотримувалися постів. Прагнення віруючих вшанувати своїх спочилих близьких замовними Богослужіннями, освячення своїх домів і скота – усе це наводило благочинного на думку про те, що «благочестя у народі ще не вичерпалося і, треба сподіватися, не швидко вичерпається».

Інший благочинний теж переконував, що паства не зменшується, однак зазначав, що її бла-

гочестя неоднакове у різних приходах, а залежало це від пастиря.

У звіті за 1909 рік благочинний міського округу Володимир-Волинського повіту писав, що пияцтво в окрузі зменшується, звичайний народ старанно відвідує церкву, менш грубе у спілкуванні. Однак поряд із цим вживалися і навіть помножувалися такі недоліки, як крадіжки, розпущеність, свавілля, непокора дітей батькам.

У 1911 році благочинний 5-го округу був змушений констатувати, що серед місцевої молоді посилюються пияцтво, нешанування батьків та старших, порушення сімейної моралі, лихослів'я, неповага до чужої власності. Розповсюдниками цього ставали, переважно, ті люди, які подовгу бували на заробітках, де втрачали весь страх Божий, що прививався їм із дитинства.

Благочинний 1-го округу теж зауважив «деякі тривожні ознаки, що виражаються у порушенні благочестивих звичаїв і установлень церковних, особливо у середовищі сучасної сільської молоді». Схильні згубному впливу розбещеного середовища були села, розташовані по сусідству із містом, містечками та фабриками. Тут частіше порушували пости Православної Церкви, зростали й сімейні негаразди. З іншого боку, у святкові та недільні дні храми благочиння, як і раніше, відвідувало багато людей. Обов'язок Сповіді та Причастя у Великий піст, як стверджував благочинний, відбували «усі православні християни усіх віків та статей». По декілька разів на рік сповідалися здебільшого старші люди, особливо жінки. Підтримувалися, хоч і «потроху», різні благочестиві православні звичаї: моління за померлих у сороковий день після смерті та роковини.

Незмінним атрибутом релігійності православних християн завжди були паломництва. Благочинний 1-го округу Володимир-Волинського повіту зазначив, куди місцеві мешканці звершували прощі: Почаїв, Володимир-Волинський, Холм, Турковиці, Будятичі, Блаженник тощо.

Що стосується іновірців, то священники старалися стежити за проявами будь-якої іновірної пропаганди у своїх приходах. При цьому ставлення до іновірців було коректним, тому вдавалося обходитися без сутичок на релігійному ґрунті.

Методи такої парафіяльної роботи варіювалися у залежності від конкретних умов на парафії. Так, у 1-му благочинницькому окрузі, що був розташований у західній частині повіту поряд із Люблінською губернією, існувала потреба відволікти паству від католицьких процесій. Тому тут заохочувалися звершення урочистих соборних Богослужінь та хресних ходів у дні храмових свят чи відпустів. Священники тут проповідували на відповідні теми, роздавали народу різноманітні релігійні листки та хрестики, організовували загальний спів молитов. Влітку 1909 року у благочинні вдало пройшов місіонерський хресний хід з іконою Святих угодників землі Волинської. Особливий успіх цей хресний хід мав у місті Устилуг та у селах Ізов, Лудин, Рогожини, Михалля, Грибовиця, Мишів.

У 4-му окрузі, що теж межував із Польщею, для підняття релігійного духу у народі у дні храмових свят теж звершувалися урочисті процесії за участі усіх прихожан із одного приходу в інший. Жодного випадку переходу із православної віри, наприклад, у 1911 році тут не відбулося. Не відпадали від віри і у 5-му окрузі – ще одному суміжному із Царством Польським.

Благочинний 3-го округу писав, що інославні, яких у більшості парафій було зовсім мало, крім таких сіл, як Заячиці чи Купичів, де їх мешкало достатньо, ставилися до духовенства та православного населення мирно. Деякі із них навіть відвідували церкву, давали гроші на молитву, посилали дітей у церковно-приходські школи. При зустрічі православного священника такі інославні шанобливо його вітали. Однак, це спостерігалось тільки серед простолюдів, а ось польська інтелігенція – ксьондзи, поміщики, управляючі та економи у помістях – були вороже налаштовані проти священників та Православ'я взагалі.

Допомагати священникам у їх місіонерській діяльності були покликані братства при храмах. Однак, церковних братств та опікунств із затвердженим уставом у повіті майже не було. У самому Володимирі-Волинському діяло Свято-Володимирське братство, яке у 1909 році завело у місті релігійно-моральні читання та почало виділяти кошти на утримання соборного хору. Відомим у повіті було братство у Заболотце-Біличському приході 1-го благочинницького повіту. Звіти про його діяльність не раз друкувалися у «Волинських епархіальних відомостях». Основною турботою братства було будівництво нового храму у Заболотцях. У селі Хотячів

цього ж благочиння існувало церковне опікунство, котре потрудилося над влаштуванням нової кам'яної огорожі навколо кладовища, а потім перестало проявляти свою діяльність. В інших приходах округи, за словами благочинного, існували місцеві братства без жодних уставів. Якихось серйозних благодійницьких чи просвітницьких цілей вони перед собою не ставили через відсутність необхідного фінансування. Діяльність таких домашніх братств обмежувалася турботами про братські свічки та нагляданням за порядком під час Богослужінь та хресних ходів.

Початкову освіту мали можливість здобути більшість мешканців регіону. На початку ХХ століття більшість молоді повіту була грамотною, причому священники відзначали те, що старші діти учили своїх менших братів і сестер тому, що знають самі: основ віри, заповідей Божих та молитов. Благочинний 2-го округу звернув увагу на існуючий в окрузі звичай питати у молодих перед шлюбом молитви. Однак, не всі діти у приходах відвідували школу, особливо дівчатка, що погано впливало на знання ними молитов. Тому благочинний 1-го округу зобов'язав підлеглих псаломщиків в усі недільні та святкові дні перед Літургією та після вечірні читати по навчальному «Часослову» вибрані ранкові та вечірні молитви, що допомагало парафіянам правильно їх вивчити.

Найелементарнішою ланкою шкільної освіти Російської імперії були школи грамоти та так звані домашні школи, котрі перебували у віданні єпархій. У 1909/10 навчальному році шкіл грамоти у Володимир-Волинському повіті нараховувалося 37 (у губернії було більше тільки в Ізяславському та Новоград-Волинському повітах). Навчалися у них 1393 дитини (1131 хлопчик та 262 дівчинки); крім 97 католиків та 7 євреїв, усі були православними. Домашніх шкіл у повіті було найбільше в усій губернії – 27 із 692 учнями.

Шкільний повітовий наглядач (цю посаду в описуваний період займав священник Феодосій Кваснецький, а потім священник Леонтій Коркушко) зауважував, що «школи грамоти у вірному йому районі багаті своїм убожеством у матеріальному відношенні; учителі цих шкіл у більшості своїй неправоздатні і не мають учительського звання». Із 37 шкіл у 21 була незручна будівля. Домашні ж школи ледь-ледь існували: «Тут і будівлі переважно неможливі і учителі – простий селянин чи відставний солдат». Найкращі будівлі таких шкіл були у Черчицях, Дулібах та Новій Лишні. Хороші пізнання мали учні домашніх шкіл у Дулібах та Вульці-Хрипській.

Грунтовніші, але теж недостатні знання можна було отримати в однорічних церковно-приходських школах, яких у Володимир-Волинському повіті у 1909 році було 100. На потреби церковно-приходських шкіл парафіяни жертвували певну суму грошей, також вони здавали дрова для опалення шкільних будівель. Біля півсотні повітових шкіл субсидувалися земством.

Ще у повіті діяло три другокласні школи – у Свято-Володимирська Володимирі-Волинському, Зимно та Охлопові. Ці навчальні заклади були дво-чотирирічними (в Охлопові третій клас відкрився у 1912 році, а у Зимно – у 1911 році; у Свято-Володимирській школі у 1912 році відкрито додатковий дворічний курс). Навчалось у них у 1909/10 навчальному році 287 осіб – 149 хлопчиків та 138 дівчаток. В усіх інших повітах Волинської губернії, крім Житомирського, дівчаток у двокласних школах навчалось набагато менше – єдина, до певного часу, жіноча двокласна школа єпархії, котра підготувала чимало народних учительок, діяла у Зимному.

Повітовий наглядач відзначив, що у двадцяти із однокласних шкіл є добре організовані хори, а особливо славився хор школи у Заболотцях, який організував священник, а вдосконалив учитель-псаломщик Вітковський. Парафіяни цінували шкільних учителів, які займалися із дітьми музичною грамотою. Так, вони просили повітового наглядача за вчительку Лудинської школи Марію Боровську, яку мали перевести в інше місце на її ж прохання. Саму Боровську, котра здобула освіту у Зимно, теж переконували не покидати їх дітей, «поспівати з ними у церкві». Так само хвалили учительку села Чесний Хрест Олександру Костецьку.

Завідувачами церковно-приходських шкіл призначалися місцеві священники. Труді тридцяти із них були відзначені повітовим наглядачем. Також він звернув увагу на двадцять найкращих учителів, серед яких і сім жінок. Багато із таких учителів брали участь на спеціальних літніх курсах, котрі були проведені у 1909 році у Володимирі-Волинському.

У наступні декілька років сітка початкових навчальних закладів Володимир-Волинського повіту дещо змінилася. Насамперед, більшість шкіл грамоти були перетворені в однорічні

церковно-приходські школи, тому вже у 1911/1912 навчальному році таких шкіл у повіті стало 126. У тому ж році у повіті було відкрито дві школи – у Свинарі та Молникові. У 1912/13 навчальному році у регіоні було закрито шість домашніх шкіл, але на три збільшилося число однокласних шкіл. У 1913 році через відсутність власного приміщення чи аварійний його стан було закрито 8 церковно-приходських шкіл у повіті: Глухівська, Яревищська, Зборишівська, Пулемецька, Ольгівська, Скобелківська, Микулицька та Овлочимська. Діти із цих шкіл були переведені у сусідні школи.

Для зручності забезпечення церковно-приходських шкіл посібниками у Володимир-Волинському повіті було влаштовано 15 книжкових складів: у повітовому центрі та Олексіївці, Устилузі, Завидові, Ляхові, Горохові, Маційові, Куснищі, Рівному, Любохинах, Локачах, Дружкополі, Пулемці, Киселині та Мокреці. У жодному іншому повіті губернії, крім Житомирського, не було стільки книжкових складів.

Навіть із такого поверхового огляду шкільництва повіту видно, що місцеві діти мали усі можливості здобути хоча б початкову освіту, хоча на заваді її поглибленню часто ставала відсутність фінансової спроможності оплатити перебування у другокласних школах.

Підсумовуючи вищевикладене, треба відзначити, що духовне життя православних віруючих Володимир-Волинського повіту напередодні Першої світової війни знаходилося під особливою опікою вікарія Волинської єпархії єпископа Володимир-Волинського, яким в описуваний період був Фадей (Успенський). Місцеве духовенство, виконуючи свої пастирські обов'язки, зіштовхнулося із небажанням парафіян брати участь у матеріальному забезпеченні як своїх священиків, так і єпархіальних органів, що виявилось найбільшою проблемою взаємовідносин пастиря та пастви. В іншому ж мешканці Володимир-Волинського повіту, здебільшого, проявляли себе взірцевими віруючими, хоча подекуди, особливо серед молодого покоління, мали місце негативні явища.

1. Из отчета о. Благочинного о состоянии градского благочиннического округа Владимирволинского уезда за 1909 год. // Волинские епархиальные ведомости. – 1910. – №33. – С. 596.
2. Из отчета о. Благочинного о состоянии 1-го Благочиннического округа Владимирволинского уезда за 1909 год. // Волинские епархиальные ведомости. – 1910. – №33. – С. 596-598.
3. Архипастырское путешествие. // Волинские епархиальные ведомости. – 1910. – №43. – С. 771.
4. О посещении приходов Преосвященным Фаддеем. // Волинские епархиальные ведомости. – 1910. – №48. – С. 933.
5. В Зимно, Владимирволинского уезда. // Волинские епархиальные ведомости. – 1910. – №51. – С. 943.
6. В с. Охлопове, Владимирволинского уезда. // Волинские епархиальные ведомости. – 1910. – №51. – С. 943-944.
7. Из I окр. Владимирволинского у. // Волинские епархиальные ведомости. – 1912. – №4. – С. 76-77.
8. Из Городск. о. Владимир. у. // Волинские епархиальные ведомости. – 1912. – №5. – С. 98.
9. Из 2-го Округа Владимирволинского уезда. // Волинские епархиальные ведомости. – 1912. – №9. – С. 198-199.
10. Из 6 округа Владимирволинского уезда. // Волинские епархиальные ведомости. – 1912. – №15. – С. 315.
11. Из 4 округа Владимирволинского уезда. // Волинские епархиальные ведомости. – 1912. – №15. – С. 315-316.
12. Из 5 округа Владимирволинского уезда. // Волинские епархиальные ведомости. – 1912. – №15. – С. 316-317.
13. Из 1-го окр. Владимирволинского у. // Волинские епархиальные ведомости. – 1912. – №41. – С. 809.
14. С. Осьмиговичи Владимирволинского у. // Волинские епархиальные ведомости. – 1912. – №41. – С. 809-810.
15. С. Печихвосты. // Волинские епархиальные ведомости. – 1912. – №41. – С. 810-811.
16. Из 2 окр. Владимирвол. у. // Волинские епархиальные ведомости. – 1912. – №42. – С. 829-830.
17. Поездка Преосвященнейшего Фаддея, епископа Владимирволинского, по южной части Владимирволинского уезда. // Волинские епархиальные ведомости. – 1912. – №43. – С. 848-850.
18. 900-летие Православия на Волини, часть II. – Житомир, 1892. – С. 48-119.
19. Отчет Волинского Епархиального Наблюдателя о состоянии церковных школ Волинской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1909–1910-й учебный год. – Житомир: Волинская губернская типография, 1911. – 128 с.

20. Отчет Волынского Епархиального Наблюдателя о состоянии церковных школ Волынской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1911–1912 учебный год. – Житомир: Волынская губернская типография, 1912. – 85 с.
21. Отчет Волынского Епархиального Наблюдателя о состоянии церковных школ Волынской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1912–1913 учебный год. – Житомир: Волынская губернская типография, 1914. – 98 с.
22. Отчет Волынского Епархиального Наблюдателя о состоянии церковных школ Волынской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1913–1914 учебный год. – Житомир: Волынская губернская типография, 1915. – 96 с.
23. Справочная книга о приходах и монастырях Волынской епархии. – Житомир: типография насл М. Дененмана, 1914. – С. 41-78.